

พิมพ์ที่ ๑

ฉบับปฐมฤกษ์

๒๕๖๕

ศัพท์พจนานุกรม วรรณคดี ไทย

LEXICON OF THAI LITERATURE

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปรีชญา ปานเกตุ

คำนิยาม

เชนก นาวิกมูล

ผู้ช่วยศาสตราจารย์อรร สิกขโกศล

บรรณาธิการ

รองศาสตราจารย์ ดร. เสาวณิต จิวอน

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ศิริธนาภา รัชตะนิริญ

ศัพท์านุกรม วรรณคดี ไทย

LEXICON OF THAI LITERATURE

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปรัชญา ปานเกตุ

มนุษย์สร้างคำพูดขึ้นมา ชีตเขียนถ้อยคำลงบนแผ่นดินเหนียว ผืนหนัง ไม้ไผ่ และ
กระดองเต่า

การค้นพบกระดองและการพิมพ์ ทำให้หนังสือมีรูปลักษณะที่พกพาได้สะดวก
และเผยแพร่ไปในวงกว้างอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อนในประวัติศาสตร์ การพิมพ์ช่วย
สถาปนาภาษาของแต่ละชาติให้มั่นคง ช่วยให้ภาษาของสามัญชนแพร่หลาย ทำให้คน
อ่านออกเขียนได้เพิ่มสูงขึ้น และขยายวงกว้างออกไปนอกวงผู้นำและนักบวช

และแท้จริงแล้ว การพิมพ์หนังสือคือการเปลี่ยนแปลงอย่างถึงรากถึงโคน
ทั้งทางความคิดและสังคม

สภาบรรณกิจ

ศัพทานุกรมวรรณคดีไทย

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ปรัชญา ปานเกิด : ผู้เขียน

พิมพ์ครั้งแรก : กันยายน ๒๕๖๐

ราคา ๗๖๕ บาท

พิมพ์โฆษณาครั้งนี้ได้รับอนุญาตจากเจ้าของลิขสิทธิ์ตามกฎหมายแล้ว

© สงวนลิขสิทธิ์ตามพระราชบัญญัติลิขสิทธิ์ (ฉบับเพิ่มเติม) พ.ศ. ๒๕๕๘

ไม่อนุญาตให้สแกนหนังสือ หรือคัดลอกเนื้อหาส่วนหนึ่งส่วนใดเพื่อสร้างฐานข้อมูลอิเล็กทรอนิกส์
เว้นแต่ได้รับอนุญาตจากสำนักพิมพ์และเจ้าของลิขสิทธิ์แล้วเท่านั้น

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ
ปรัชญา ปานเกิด.

ศัพทานุกรมวรรณคดีไทย.--กรุงเทพฯ : พิมพ์คำ, ๒๕๖๐.

๑,๓๖๘ หน้า.

๑. วรรณคดีไทย--คำศัพท์. I. ชื่อเรื่อง.

๘๘๕.๙๑๐๓

ISBN 978-616-00-3094-1

ผู้ช่วยบรรณาธิการบริหาร : วสันต์ พร้อมมิตรญาติ
บรรณาธิการเล่ม : รศ. ดร. เสาวณิต วิงวอน ผศ. สิริอาภา รัชตะศิริยุ

ออกแบบปก : CrazyDITA. จัดรูปเล่ม : เอกอนันต์ ศิริเลิศฤทัย

พิมพ์ที่ : บริษัทพิมพ์ดี จำกัด

เจ้าของ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา : บริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด

กรรมการผู้จัดการ/บรรณาธิการอำนวยการ : วรพันธ์ โลกิตสถาพร

รองกรรมการผู้จัดการ : ดร. สุภัคชญา โลกิตสถาพร

ผู้ช่วยกรรมการผู้จัดการ/บรรณาธิการบริหาร : เจตยา โลกิตสถาพร

รองบรรณาธิการบริหาร/ผู้จัดการฝ่ายผลิตและศิลปกรรม : ธัญภาภรณ์ พองไชย
ผู้จัดการฝ่ายขาย : กิ่งแก้ว ลิขะไชย ผู้จัดการฝ่ายสื่อสารองค์กรและกิจกรรม : นฤเบศ สมฤทธิ
หัวหน้าหน่วยประชาสัมพันธ์ : อารีนา ศิริบุญ

คณะที่ปรึกษา

ที่ปรึกษาด้านบรรณาธิการ : รศ. ประพนธ์ เรืองณรงค์ รศ. ดร. พุทธกาล วัชร

ที่ปรึกษาด้านกฎหมาย : ธนกร กองเพ็ง

satapornbooks

จัดจำหน่ายทั่วประเทศโดย บริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด

๑๘ ซอยลาดปลาเค้า ๖๓ ถนนลาดปลาเค้า แขวงอนุสาวรีย์ เขตบางเขน กรุงเทพฯ ๑๐๒๒๐

โทรศัพท์ ๐ ๒๙๔๐ ๓๘๕๕-๖ โทรสาร ๐ ๒๙๔๐ ๓๘๗๐

กองบรรณาธิการ : spbbooks@hotmail.com

กองบรรณาธิการคิตสรรต้นฉบับ : satapornbooks.editor@gmail.com

ฝ่ายสำนักงาน : info@satapornbooks.com

www.satapornbooks.com

หากท่านผู้อ่านพบหนังสือไม่ได้มาตรฐาน เช่น หน้ากระดาษสลับกัน หน้าขาดหาย การเข้าเล่มไม่สมบูรณ์
สำนักพิมพ์ยินดีรับผิดชอบเปลี่ยนหนังสือใหม่ให้ท่าน โปรดติดต่อและส่งหนังสือคืนพร้อมระบุรายละเอียดการชำรุด
ไปตามที่อยู่ด้านบน หรือ โทร. ๐ ๒๙๔๐ ๓๘๕๕-๖ ต่อ ๒๑, ๕๔, ๕๖

สำนักพิมพ์นี้เป็นสมาชิกสมาคม
ผู้จัดพิมพ์และผู้จำหน่ายหนังสือ
แห่งประเทศไทย

“ปาเจ้าจรรยา โหนติ คุณุตตรานุสาสกา
ครูอาจารย์เป็นผู้ทรงคุณอันประเสริฐยิ่ง เป็นผู้พร่ำสอนศิลปวิทยา

...

ปณญาวุฑฒิกเร เต เต ทินโนวาเท นมามิหิ
ข้าพเจ้าขอนอบน้อมผู้ให้โอวาทเหล่านั้น”

แต่

ครูผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชา

คำนิยาม

หนังสืออธิบายศัพท์หรืออธิบายคำมีสองระดับใหญ่ๆ ถ้ารวมคำทั้งหมดแล้วอธิบายสั้นๆ เราเรียกว่า ปทานุกรมบ้าง พจนานุกรมบ้าง ศัพท์านุกรมบ้าง อักษรานุกรมบ้าง แล้วแต่ผู้จัดทำจะตั้งชื่อ ถ้าเลือกอธิบายคำ และอธิบายแต่ละคำค่อนข้างยาว มักเรียกว่า สารานุกรม

ในส่วนพจนานุกรมเองนั้นแยกย่อยเนื้อหาออกไปอีกหลายแบบ บางฉบับรวมคำหลากหลายคือรวมคำหลักๆ ของทุกแขนง ซึ่งต้องอธิบายคำอย่างกระชับ ไม่อาจยกตัวอย่างประโยค หรือบอกที่มาของคำได้หมด บางฉบับเลือกรวมศัพท์เฉพาะประเภท เช่น ศัพท์แพทย์ ศัพท์ช่าง ศัพท์ทหาร ศัพท์จากภาษาต่างประเทศ ศัพท์วรรณกรรม หรือบางทีก็จัดทำในรูปนามานุกรม คือรวมชื่อบุคคล สัตว์ พืช หรืออื่นๆ แล้วอธิบายสั้น-ยาวเอาตามแต่กำหนด

ในสมัยเด็ก ทุกท่านคงจะเคยเห็นผู้แต่งตำรานำภาพยกลอนเก่าๆ มาลงในหนังสือภาษาไทยให้นักเรียนได้รู้จักว่าคนแต่ก่อนมีความสามารถทางภาษาอย่างไร บางทีก็ยกวรรณคดีเป็นบทๆ มาพิมพ์เป็นหนังสือเล่มหนา และด้วยเหตุที่เด็กยังไม่แตกฉานในถ้อยคำ ผู้ใหญ่จึงต้องทำคำอธิบายศัพท์ลงไว้ให้ช่างทำเรื่องเพื่อเด็กติดขัด จะได้ค้นหาความหมายได้ทันที

หนังสือบางเล่ม เช่น สามกรุง ซึ่ง น.ม.ส. (มาจากคำท้ายของพระนามพระราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวิรัชดิแอ่มจรัส กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์) แต่งเป็นโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน และร่าย ผู้ประพันธ์ได้กรุณาทำคำอธิบายศัพท์ และเล่าเกร็ดบางเรื่องแทรกไว้ท้ายเล่ม นับเป็นหนังสือที่น่าอ่านเล่มหนึ่ง แต่โคลงกลอนทั้งหลายยากที่จะมีคนช่วยขยายความศัพท์เช่นนี้เสมอไป การจัดทำหนังสือรวมศัพท์ และการอธิบายศัพท์ยากจากกาพย์กลอนจึงเป็นเรื่องจำเป็น

โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เป็นงานเขียนแบบกระชับ ใช้คำไม่มาก แต่ละคำล้วนมีความหมาย และบางทีก็คิดศัพท์ใหม่ขึ้นเองเพื่อให้สอดคล้องกับคำข้างเคียงหรือเขียนอะไรวันๆ (โดยเฉพาะโคลง) ทำให้คนอ่านต้องนำไปขบคิดและตีความเอาเองว่ากวีอยากบอกอะไร ซึ่งอาจตรงกับที่กวีคิดบ้าง ไม่ตรงบ้าง ไม่มีใครตอบแทนกันได้

ยกตัวอย่างเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ ตรงกับต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ ๒ กองทัพหลวงฝ่ายพระราชวังบวร หรือวังหน้า ต้องลงไปปราบพม่าข้าศึกที่มาตีถล่มกับชุมนุมพร นายนรินทรธิเบศร์ (อิน) มหาดเล็กวังหน้า ตามเสด็จสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ (วังหน้า) ลงไปด้วย ระหว่างนั้น นายนรินทรธิเบศร์ (อิน) ก็ได้แต่งโคลง ๑๔๔ บท ไว้เป็นที่ระลึกหนึ่งเล่ม คนภายหลังให้ชื่อว่า “โคลงนิราศนรินทร”

ถึง พ.ศ. ๒๔๗๐ กรมตำรวจ กระทรวงธรรมการ ก็เอาโคลงเล่มนี้มาตีพิมพ์ให้นักเรียนอ่าน มีการทำคำอธิบายศัพท์จากโคลงทั้งหมด ๑๔๔ บท บางบทก็สรุปใจความของโคลงทั้งบทให้ทราบ บางบทก็ไม่สรุปให้ เช่นบทที่มีผู้ยกมาอ้างมากที่สุดบทหนึ่งคือ

(บท ๒)

อยู่ชยาศลัมแล้ว	ลอยสวรรค์ ลงถา
สิงหาสน์ปรางค์รัตนบรร	เจ็ดหล้า
บุญเพรงพระหากสวรรค์	ศาสน์รุ่ง เรืองแธ
บังอบายเบิกฟ้า	ฝึกฝนใจเมือง

โคลงที่เต็มไปด้วยคำยากเช่นนี้ แน่หนอนว่าถ้ายกมาให้เด็กอ่าน คงยากที่เด็กจะเข้าใจได้หมด แม้แต่ครูเองก็เกิด คงหาคนแปลสดโดยไม่เปิดพจนานุกรมเลยได้ยากเต็มที่ โคลงบทนี้ ผู้ทำตำราช่วยแปลศัพท์และแปลความให้ว่า กรุงศรีอยุธยาอันมียศลัมจมไปแล้ว ได้กลับลอยจากสวรรค์มาอีกเป็นกรุงรัตนโกสินทร์ ด้วยบุญเก่า (เพรง) ที่พระองค์ทรงสร้างไว้ พระพุทธศาสนาจึงได้รุ่งเรือง ปิดทางอบายเปิดทางสวรรค์ และฝึกหัดน้ำใจของชาวเมืองให้พ้นคินจากความมมงายต่างๆ

การอ่านวรรณคดีเก่า ผู้อ่านจำเป็นต้องเข้าใจคำแต่ละคำอย่างลึกซึ้ง เพราะทุกคำมักมีความหมายเป็นพิเศษลึกซึ้ง และอาจขยายความหรือตีความได้มากมาย หากผู้อ่านไม่มีคลังศัพท์ ก็จะถอดความได้ยากลำบากมาก ผู้เขียนเองเคยเห็นนักเขียนบางท่านยกโคลงกลอนที่มีศัพท์ยากมาอ้าง แต่ไม่ถอดความให้รู้ว่า โคลงกลอนบทนั้นต้องการสื่อว่าอะไรบ้าง จึงเกิดความข้องใจว่าคนยกตัวอย่างเอง แปลความได้หมดไหมหนอ ถ้าหากช่วยคนอ่านที่มีความรู้ดีกว่าด้วยการแปลความให้รู้เสียเลย ก็จะเป็นการดีไม่น้อย (ทำนองเดียวกับการนำภาษาถิ่นหนึ่ง มาเขียนในบทความ โดยไม่อธิบายความประกอบ เช่นนี้คนภาคอื่นอาจไม่เข้าใจด้วย)

ที่ผ่านมา เราเห็นแต่การทำคำอธิบายศัพท์กวีดังกล่าวข้างต้น คืออธิบาย คำบางคำแบบท้ายบทกวี หรือทำหนังสือคู่มือวรรณคดีเฉพาะเล่ม (เช่น *ลิลิตยวนพ่าย*, *โคลงทวาทศมาส*) ไม่มีการรวมศัพท์ทั้งหมดมาจัดเรียงใหม่เป็นเล่มๆ ให้ค้นได้ง่ายตามระบบพจนานุกรม

จากการเห็นช่องว่างดังกล่าว ผู้สนใจคำเก่าคือ ผศ. ปรัชญา ปานเกต จากสาขาวิชาภาษาไทย มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี ได้ใช้ความอดสาหัสทำต้นฉบับหนังสือ *ศัพท์พจนานุกรมวรรณคดีไทย* ขึ้นแล้วนำมามอบให้พิมพ์คำสำนักพิมพ์ จัดพิมพ์ใน พ.ศ. ๒๕๖๐ นับเป็นงานสืบเนื่องจากหนังสือ *ศัพท์พจนานุกรมวัฒนธรรมไทย* ที่เขานำเสนอไปแล้วเมื่อ พ.ศ. ๒๕๕๘

ผศ. ปรัชญา ปานเกต เป็นคนจังหวัดสุพรรณบุรี เชื้อสายทางพ่อมาจากสุโขทัยซึ่งเป็นเมืองเก่าที่มีคำเก่าๆ หลงเหลืออยู่มากไม่แพ้ทางสุพรรณบุรี เมื่อสอบเข้าคณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร (ทับแก้ว) จ. นครปฐม แล้วก็เลือกเรียนทางด้านภาษาไทย จบปริญญาตรีแล้วได้ไปเรียนต่อในระดับปริญญาโททางวรรณคดีไทยที่มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์อีก ด้วยความที่เป็นคนชอบอ่านหนังสือ และสนใจเรื่องคำ จึงพยายามเก็บสะสมคำเก่าๆ ทั้งในสมอง สมุดจด และคอมพิวเตอร์เรื่อยมา เรียกว่ามีคลังคำ หรือกระสุนดินคำด้านภาษาไว้ได้ตอบกับใครๆ ได้พอสมควร

ศัพท์พจนานุกรมวรรณคดีไทย ของ ผศ. ปรัชญา ปานเกต ไม่ใช่หนังสือรวมศัพท์ทุกคำอย่างพจนานุกรมทั่วไป แต่หัวใจสำคัญของหนังสือ *ศัพท์พจนานุกรม*

วรรณคดีไทย คือ รวมศัพท์เก่าจากวรรณกรรม และศัพท์ที่กวีคิดประดิษฐ์
สร้างสรรค์ขึ้นซึ่งอาจแสดงหรือไม่แสดงในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน
และพจนานุกรมอื่นๆ ก็ได้

คำเหล่านี้อาจเป็นคำซ้อน เช่น “กลัดกลุ้ม” ที่แปลว่า ชัดชองกลุ้มอยู่ในอก
พจนานุกรมลงแต่ “กลัดกลุ้ม” ไม่ลง “กลุ้มกลัด”, คำสลับหน้าสลับหลัง เช่น
“ร้อนแรม” กวีแผลงเป็น “ร้อนแรม” หรือ “แรมร้อน” ทั้งสองคำนี้ก็ไม่มีใน
พจนานุกรม, คำปรุงใหม่เพื่อความสวยงามและสัมผัส เช่น “โสมนัส” ซึ่ง
พจนานุกรมแสดงแต่ “โสมนัส” ที่แปลว่า ความสุขใจ กับชื่อขนมที่นิยมว่าเพี้ยน
มาจาก “โคมะนัส” หรือ “coconut”

วิธีรวมศัพท์ของ ผศ. ปรัชญา ปานเกต คือนำวรรณกรรมหรือวรรณคดีเก่า
ทุกเล่มที่เห็นว่าน่าสนใจมาพิมพ์เป็นเอกสารไฟล์เวิร์ดให้หมดเสียก่อน มีร้อยเล่ม
ก็พิมพ์ทั้งร้อยเล่ม มีสองร้อยเล่มก็ลงทุนพิมพ์ทั้งสองร้อยเล่ม ซึ่งนับว่าต้องลงทุน
ลงแรงอย่างมหาศาล จะจ้างคนพิมพ์เท่าไรก็ยอมจำนน ยืนยันว่าหมดเงินค่าค้นหา
เอกสารเก่าแก่ และค่าจ้างพิมพ์นับแสนบาท เมื่อได้ต้นฉบับเป็นเอกสารดิจิทัล
หมดแล้ว ก็สามารถใส่โปรแกรมค้นคำ หรือดึงคำเฉพาะที่สนใจไปใช้ได้โดยง่าย
ทุกเล่มทุกตัว สะดวกกว่าการเอาหนังสือมาไล่อ่านหาคำตามวิธีเก่าๆ ซึ่งกินเวลา
ไปอีกแบบ

ในระหว่างนั้น ผศ. ปรัชญา ปานเกต ก็จะเลือกคำที่เห็นว่าน่าสนใจมาตั้ง
เป็นคำหลักคำรองขึ้นเรื่อยๆ ศัพท์คำใด มาจากวรรณกรรมเล่มใด ผศ. ปรัชญา
ปานเกต ก็จะรู้ที่มาหมด ทำให้ศัพท์แต่ละคำมีตัวอย่างเป็นหลักฐานว่าเคยปรากฏ
ในหนังสือเล่มใดบ้าง เราผู้อ่านไม่ต้องเสียเวลาไปพลิกหนังสือให้เสียเวลาอีก

คำบางคำในพจนานุกรมทั่วไป อาจอ้างที่มาว่าเคยปรากฏในวรรณกรรมเก่า
แค่หนึ่งเล่ม และลงอย่างสั้นๆ เพราะเนื้อที่จำกัด แต่ใน ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย
อาจมีตัวอย่างมากกว่านั้น เพราะต้องการเน้นให้เห็นความถี่หรือสถิติในการใช้
ศัพท์นั้นๆ ของกวี การหยิบหนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย ขึ้นมาอ่านจึงได้
ทั้งความรู้และความเพลิดเพลิน

ยกตัวอย่างคำว่า **พรอก** พจนานุกรมอธิบายไว้ ๑ บรรทัดว่า คือ บอก, พูด เช่น บัดบอกพรอกพราง

ผศ. ปรัชญา ปานเกตต์ อธิบายว่า

พรอก [พรอก] พูด, บอก, เล่า, เช่น “...มฺุสาวาท กโรไนโต อาห พรหมณิกกล่าว มฺุสาวาทพรางพรอกออกอื่น สวดคาถาคินว่าแก่เจตบุตรนายพรานดังนี้...” (มหาชาติคำหลวง กัณฑ์ชูชก), “...เบญจวรรณบรรหารเหตุ เนเรศร์ยังแดนนง ไดพรอกจงบอกตรง ตำบลท้าวสถิตสถาน...” (สมุทรโฆษคำฉันท์), “...แม่เสื่อจึ่งสนอง คำลูกทั้งสอง บัดบอกพรอกพราง วันนี้แม่เจ้า ไปกินทำทาง ไตไดยังขนาง บรู้นหา...” (เสือโคคำฉันท์), “...โนรือย่าพรางพรอกเอาบุญบอกยุบลถาม ถิ่นทิศพนิดทราชม สวาทเต้าลำเนาแสง...” (สรรพสิทธิ์คำฉันท์), “...พฤษภมิพราหมณ์พรอกมนตร์ไสย สังข์เป่า ถวายนา...” (ลิลิตตะเลงพ่าย).

คำว่า **ฝาเฟื่อง** คำนี้ไม่มีในพจนานุกรม มีแต่ฝาเฉยๆ ผศ. ปรัชญา ปานเกตต์ อธิบายว่า

ฝาเฟื่อง ฝา, ข้างฝา, เช่น “...ส่งไปมุงหลังคาฝาเฟื่องยับ ทำห้องหับนอกในเสียให้ตี...” (บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ตอนท้าวกาหลงเชิญสามกษัตริย์ไปประพาสเขาบันจะหระ), “...ตางนึ่งเฉยงยหน้าดูฝาเฟื่อง มิให้เคื่องวิญญูณอ้อฆมาสัย...” (นิทานคำกลอนเรื่องสิงหไกรภพ ตอนชัยสุริยาหลงรักนางเหมวรรณพระธิดาสิงหไกรภพ), “...สะดุ้งพื้นตื่นคว่ำริมฝาเฟื่อง ออกปล้างเปรื่องเขียนชั้นสนั่นเสียง...” (นิทานคำกลอนเรื่องลักษณะวงศ์ ตอนลักษณะวงศ์พบนางยี่สุน), “...พวกท้าวหลังคังคับช่วยท้าวหน้าเที่ยวจุดไฟไหม้หลังคาติดฝาเฟื่อง...” (นิทานคำกลอนเรื่องพระอภัยมณี เล่ม ๓ ตอนหัสกนตีเมืองการเวก), “...แล้วจัดแจงแต่งบ้านรับแขกเมืองกันฝาเฟื่องเปนข้างในแลข้างหน้า...” (เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เล่ม ๓ ตอนพระเจ้าเชียงใหม่เข้าเฝ้า).

ไต่ความรู้ คือได้รู้ว่าศัพท์นั้น ความหมายอย่างไร เคยใช้ในสมัยใด โดยใคร หรือหนังสือเล่มใดบ้าง

ไต่ความเพลิดเพลิน คือได้รู้ว่าคนแต่ก่อนมีความสามารถในการประดิษฐ์ คิดสร้างคำเพียงไร เมื่อไปอ่านวรรณกรรมเก่า ก็จะทำให้ความซาบซึ้งหรือได้รับ อรรถรสมากยิ่งขึ้น

ผศ. ปรัชญา ปานเกตุ ได้ใช้เวลามานานกว่า ๒ ปี จำแนกคำกวีไว้ถึง ๓,๐๐๐ กว่าคำ

เมื่อตั้งศัพท์แล้ว เขาก็ทำคำอธิบายศัพท์โดยอ้างอิงความหมายจาก พจนานุกรม หรือไม่ก็อธิบายความเพิ่มเติมด้วยความรู้ของตนเอง หนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย จึงเป็นงานสร้างสรรค์ที่มีคุณค่า และเป็นประโยชน์ในการค้นคว้าอ้างอิงมาก ผู้เขียน (เอนก นาวิกมูล) ในฐานะผู้สนใจคำเก่าๆ และนับถือผู้สร้างสรรค์งานใหม่ๆ ขอแสดงความยินดี และโมทนาในการอุทิศของ หนังสืออันทรงคุณค่าเล่มนี้ด้วย

เอนก นาวิกมูล

บ้านพิพิธภัณฑ์ โทร. ๐๘ ๙๒๐๐ ๒๘๐๓

วันเสาร์ที่ ๒๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๐

คำ นี ย ม

ผู้เขียนเรียนจบทางด้านภาษาไทยและเป็นครูภาษาไทยเก่า จึงให้ความสำคัญแก่งานทางด้านภาษาไทยมากกว่าเรื่องอื่นๆ ที่ตัวเองเขียนอยู่ เมื่อได้เห็นหนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย ของ ผศ. ปรัชญา ปานเกตุ แล้ว มีความชื่นชมอย่างยิ่งด้วยเหตุผลหลายประการ

หนังสือพจนานุกรมเฉพาะสาขาวิชา เมืองไทยเรายังมีน้อย ไม่เพียงพอแก่ความต้องการ เพราะเป็นงานใหญ่ ปกติงานประเภทพจนานุกรมต้องทำเป็นคณะ ฉะนั้นเมื่อ ผศ. ปรัชญาเขียน ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย เล่มนี้ขึ้นมา จึงเป็นเรื่องน่าชื่นชม เพราะจะเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาวรรณคดีไทยอย่างยิ่ง ใช้เป็นคู่มือของนักเรียน นักศึกษา ครูภาษาไทย และผู้สนใจได้เป็นอย่างดี

ปกติพจนานุกรมภาษาไทยโดยทั่วไปเก็บศัพท์ที่ใช้ในภาษาทั่วไปเป็นหลัก ศัพท์ทางวรรณคดีมีไม่มากนัก ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย เล่มนี้จึงช่วยชดเชยส่วนที่ขาดไปในด้านนี้ได้ไม่น้อย

ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย เล่มนี้เก็บคำที่ใช้ในวรรณคดีร้อยกรองของไทยไว้กว่า ๓,๖๐๐ คำ พร้อมทั้งยกตัวอย่างการใช้คำนั้นๆ จากวรรณคดีเรื่องต่างๆ ทำให้เข้าใจความหมายได้อย่างดี บางคำมีความหมายเจาะจงตามบริบท ต่างจากที่ใช้ในภาษาทั่วไป บางคำมีความหมายหลายนัย ต่างกันไปตามบริบท ก็ไขความและยกตัวอย่างประกอบไว้ชัดเจน เช่นคำ “โหด” บางคำเป็นคำเก่าชวนให้เข้าใจผิดได้ง่าย ก็ไขความไว้ดีมาก เช่นคำ “บายควาย” “เพรางาย”

เนื่องจากวรรณคดีร้อยกรองของไทยมีมาก ยากที่คนคนเดียวจะอ่านและเก็บคำได้ทั่วถ้วน ฉะนั้นคำที่เก็บไว้ใน ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย เล่มนี้จึงเป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่ก็เป็งานที่มีคุณค่าควรสนับสนุนอย่างยิ่ง และควรต้องมีเล่ม ๒-๓ ตามมา เพื่อเติมเต็มส่วนที่ยังไม่สมบูรณ์อยู่นี้

ถาวร สิกขโกศล

วันศุกร์ที่ ๒๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๖๐

คำนำสำนักพิมพ์

การอ่านและการศึกษาวรรณคดี โดยเฉพาะวรรณคดีที่มีอายุสมัยล่วงมา ยาวนาน มักมีปัญหาที่เกี่ยวข้องกับศัพท์ สำนวนภาษาอยู่มาก ถ้อยคำที่กวีใช้อาจทำให้การทำความเข้าใจวรรณคดีนั้นไม่ถูกต้องจนอาจถึงการขาดอรรถรสในการรับสารของกวีได้ ทั้งนี้เพราะเมื่อวรรณคดีผ่านกาลเวลามายาวนาน ถ้อยคำศัพท์ สำนวน ก็ย่อมล่วงพ้นไปตามกาลเวลาด้วยเช่นกัน บางคำเป็นคำเฉพาะถิ่น บางคำต้องตีความจากปริบท หรือมีการสร้างศัพท์ใหม่ด้วยวิธีการต่างๆ ด้วยต้องการให้ได้จังหวะของคำและเกิดความไพเราะทางเสียง ข้อเท็จจริงอีกประการหนึ่งคือ วรรณคดีมักผ่านกระบวนการบันทึก คัดลอกต่อกันมาหลายช่วงอายุสมัย ซึ่งถือเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางศัพท์ สำนวน และรูปคำ กล่าวได้ว่าเป็นปัญหาของผู้อ่านและศึกษาวรรณคดีตลอดมา จนไม่สามารถเข้าถึง “สาร” ที่กวี “สื่อ” ไว้ในเรื่องได้อย่างถูกต้องชัดเจน

ผศ. ปรัชญา ปานเกตุ นับว่าเป็นนักวิชาการที่มีความสนใจศึกษาค้นคว้าวรรณคดีอย่างหลากหลาย ได้ชำระวรรณคดีนิราศไว้หลายเรื่อง ซึ่งมีการจัดพิมพ์เผยแพร่ไปแล้ว ผลงานสำคัญอีกเล่มหนึ่งคือ ศัพท์านุกรมวัฒนธรรมไทย ซึ่งมีประโยชน์อย่างยิ่ง และในครั้งนี้ได้จัดทำ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย ขึ้นเป็นลำดับต่อมา ซึ่งเป็นงานที่ต้องใช้ทั้งความวิริยะอุตสาหะและเวลา โดยใช้วิธีรวบรวมถ้อยคำศัพท์ สำนวน ที่พบในวรรณคดีเรื่องต่างๆ ให้คำอ่านในบางคำที่อาจออกเสียงอ่านผิดพลาดได้ แล้วจึงศึกษาค้นคว้าความหมายพร้อมทั้งยกตัวอย่างที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่างๆ อย่างหลากหลาย นับว่าเป็นการศึกษาความหมายของถ้อยคำที่กวีใช้ในวรรณคดีด้วยวิธีอ้างอิงตัวอย่างให้เห็น ซึ่งต้องอาศัยการอ่านและรวบรวมตัวอย่างจากวรรณคดีเป็นจำนวนมาก ดังตัวอย่างเช่น กรรไทย [กันไทย] ร้องไห้, ร้องโหยหา, สะอื้น, คร่ำครวญถึง, ถวิลหา

ต่อจากนั้นจึงยกเนื้อหาจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ มาแสดงไว้ ดังเช่น

“...กระโหยรลงการ ในเกลศ นางนา...” (โคลงทวาทศมาส)

“...มีกระเรียนร้องก้องกระโหย หงส์ห่านบินโบย ลันลึงหุทัยภูบาล...”
(สมุทรโฆษคำฉันท์)

คำดังกล่าวนี้บางแห่งมีรูปคำที่เขียนแตกต่างกันออกไป เช่น

“...นางท้าวท้าวทุกขมนัส กำสรดโคกและประปราน ดินด้าวกันโหย
หุทัยดาล เพราะว่าพระมิเหมือนบา...” (อนิรุทธิ์คำฉันท์)

พร้อมทั้งอธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า กระโหย กรโหย หรือ คระโหย ก็ว่า (ดู
กระโหย ๒)

วิธีการเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านวรรณคดีได้เข้าใจความหมายของคำที่กวีนำมา
ใช้ว่ามีรูปคำต่างกันอีกหลายรูป

คำบางคำมีรูปคำเหมือนกันแต่มีความหมายต่างกัน จะใช้หมายเลขกำกับ
ว่าแต่ละคำมีความหมายแตกต่างกันอย่างไร เช่น คำว่า “กรอง” มีถึง ๔ ความหมาย
คือ

ร้อย “...ดอกไม้กรองเรียบร้อย หอมตระหลบอบห้อย แห่งห้องไสยา...”
(ลิลิตพระลอ)

ถัก, ทอ “...งามนวลเนื้อสไบใยของ กรองเป็นดอกดวงจรณา...” (บท
ละครเรื่องพระศรีเมือง ตอนที่ ๒ หงส์อาสาหาคู่ให้พระศรีเมือง)

เอาฝุ่นผงหรือสิ่งสกปรกออกจากน้ำ “...สุขสัตว์ไพรไศลสำราญ น้ำไหล
ทะธาร สุทธิใสเสมอกรอง...” (อิเหนาคำฉันท์)

กำไล, สร้อย “...ฉลององค์ทรงข้าวบิณฑ์แย่งขอ กรองศอหัททองขวาง
กวางตุ้ง...” (บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ ตอนสองนาง
ครวญสังสัจจามระดา)

ศัพท์ต่างๆ จากวรรณคดีไทยที่ผศ. ปรัชญา ปานเกตุ ศึกษาค้นคว้านี้
ได้นำมาจัดลำดับคำไว้ตามระบบของการลำดับอักษรของพจนานุกรมไทย จึง
ทำให้เกิดความสะดวกในการค้นคว้าและเห็นตัวอย่างว่ามีข้อมูลจริงดังตัวอย่างที่
มีการยกขึ้นมาอ้างอิงไว้

การศึกษาวรรณคดีและเก็บศัพท์สำนวนมาศึกษาความหมายเป็นงานที่
ละเอียดและยาก โดยเฉพาะการใช้ตัวอย่างจากวรรณคดีเรื่องต่างๆ มาเป็นข้อมูล
ในการศึกษา พิมพ์คำสำนักพิมพ์จึงเห็นว่าหนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย ได้
สร้างคุณูปการให้กับวงการศึกษาวรรณคดีไทยอย่างน่าชื่นชมยิ่ง

พิมพ์คำสำนักพิมพ์

คำนำ

หนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย เล่มนี้ เกิดขึ้นหลังจากการเขียนหนังสือ ศัพท์านุกรมวัฒนธรรมไทย ซึ่งบริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด ได้จัดพิมพ์ไปเมื่อเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๕๘ แม้จะเขียนทีละเล่มต่างหากกัน และดำเนินการจัดพิมพ์ต่างคราวต่างวาระกัน แต่ยังคงลักษณะการเขียนตามขนบของผู้เขียน จึงใช้ชื่อว่า “ศัพท์านุกรม” เพื่อให้เป็นหนังสือชุดที่มีสองเล่มรวมกัน เล่มหนึ่งเป็นหนังสืออ้างอิงศัพท์ทางวัฒนธรรมไทย มุ่งเน้นการอธิบายความหมายอย่างสังเขปพอที่จะเป็นฐานข้อมูลให้ได้ค้นคว้าต่อไป อีกเล่มหนึ่งเป็นหนังสืออ้างอิงศัพท์ทางวรรณคดีไทย มุ่งหนักให้เป็นที่ยอมรับและใช้คำที่ปรากฏในวรรณคดี เพื่อให้ผู้ใช้ได้ทราบความหมาย ที่มา ลักษณะการใช้คำศัพท์ทางวรรณคดี โดยที่ทั้งสองเล่มได้มีตัวอย่างการใช้ศัพท์ตามบริบทต่างๆ จากหนังสือวรรณคดี และหนังสือสำคัญทางประวัติศาสตร์ประกอบเพื่อสร้างความเข้าใจให้ถูกต้องชัดเจนขึ้นเช่นกัน

ศัพท์ส่วนใหญ่ที่ปรากฏในหนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย คือศัพท์ที่กวีสร้างขึ้นอย่างประณีตบรรจงเพื่อความไพเราะงดงามของบทประพันธ์ เป็นศัพท์เฉพาะที่สื่อสุนทรีรสและสุนทรีภาพในการอ่าน ก่อให้เกิดความประทับใจ เกิดจินตนาการ และเกิดสุนทรียะทางอารมณ์ ลักษณะพิเศษของศัพท์ที่กวีสร้างขึ้นนี้อาจมาจากการใช้คำที่มีความหมายโดยตรง คำที่มีความหมายหลายนัย คำที่มุ่งให้เกิดความไพเราะด้านรสคำหรือเสียงสัมผัส หรือเกิดจากการเปลี่ยนแปลงรูปคำในลักษณะต่างๆ เพื่อให้ได้ถ้อยคำอันประณีตและสื่อความหมายได้ลึกซึ้ง หนังสือเล่มนี้จึงเป็นคู่มือที่จะช่วยให้นักเรียนนักศึกษา ครูอาจารย์ และผู้ที่สนใจใช้ค้นคว้าประกอบการอ่านวรรณคดี เพื่อสร้างความเข้าใจในเนื้อหาเรื่องราวและความซาบซึ้งตีความในความงามของภาษา อันจะเป็นแนวทางสำหรับการวิเคราะห์วิจารณ์วรรณคดีในระดับสูงต่อไปได้

ผู้เขียนเริ่มต้นจัดทำ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย ตั้งแต่วันพฤหัสบดีที่ ๓๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๘ โดยได้ศึกษารวบรวมศัพท์ทางวรรณคดีไทยจากวรรณคดีไทยเรื่องต่างๆ รวมทั้งคำศัพท์ที่ปรากฏในหนังสือเรียนภาษาไทย ฉบับกระทรวงศึกษาธิการ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมคำศัพท์ภาษาไทยถิ่น วิทยานิพนธ์ หนังสือค้นคว้าเกี่ยวกับวรรณคดีไทยจากแหล่งต่างๆ มาจัดเรียงตามลำดับตัวอักษร จากนั้นจึงให้นิยาม คำอ่าน และยกตัวอย่างการใช้ศัพท์จากวรรณคดีเพื่อประกอบการพิจารณา การเปรียบเทียบ และเพื่อให้เห็นการคลี่คลายหรือเปลี่ยนแปลงความหมายของศัพท์ คำศัพท์ ๑ คำจะรักษาความสม่ำเสมอของการแสดงตัวอย่างไว้ประมาณ ๕ ตัวอย่าง โดยคัดเลือกตัวอย่างจากวรรณคดีหลายสมัยและจากกวีหลายคนเพื่อให้เห็นบริบททางสังคมและเห็นความถี่ (frequency) ของการใช้ศัพท์อันเป็นแบบฉบับของกวี ยกเว้นศัพท์บางคำที่ไม่อาจหาตัวอย่างการใช้ได้ตามข้อกำหนด แต่มีความสำคัญกับการศึกษาวรรณคดี ก็ของไว้เพียงเท่านั้น และจะหาโอกาสเพิ่มเติมตัวอย่างเพื่อความครบถ้วนสมบูรณ์ในการพิมพ์ครั้งต่อไป รวมระยะเวลาจัดทำและปรับปรุงแก้ไขตามที่บรรณาธิการต้นฉบับตรวจพิจารณาอย่างละเอียด ตลอดจนชำระข้อบกพร่องต่างๆ จากกระบวนการการทำงานทั้งสิ้น ๒ ปีเต็ม

ตลอดช่วงกาลที่ผู้เขียนตรวจสอบและทวนทานด้วยอิทธิบาทธรรมนี้ ผู้เขียนได้รับความอนุเคราะห์ ความกรุณา จากอาจารย์ผู้ใหญ่ ท่านที่นับถือ มิตรสหาย และครอบครัว โดยการเสริมกำลังใจ บำรุงแรงบ้ง อำนวยความสะดวกบ้าง เป็นส่วนร่วมแรงร่วมใจและเป็นกำลังหนุนให้หนังสือ ศัพท์านุกรมวรรณคดีไทย บรรลุผลสำเร็จอย่างสมบูรณ์ ผู้เขียนจึงขอกล่าวขอบคุณทุกๆ ท่าน ดังนี้

ขอขอบพระคุณ คุณวรพันธ์ โลกิตสถาพร กรรมการผู้จัดการ / บรรณาธิการอำนวยการ บริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด ดร. สุภัชญา โลกิตสถาพร รองกรรมการผู้จัดการ บริษัทสถาพรบุ๊คส์ จำกัด ที่ได้จัดพิมพ์หนังสือเล่มนี้

ขอกราบรำลึกถึงพระคุณของบูรพกวีทั้งปรากฏนามและไม่ปรากฏนาม
ที่ได้รับงานวรรณคดีไว้เป็นมรดกทางวรรณศิลป์อันเปี่ยมคุณค่าตลอดกาลสมัย
ภาษาวรรณคดีที่ก่อให้เกิดสุนทรียรสอันประจักษ์ได้ด้วยจิตใจ เป็นแรงบันดาลใจ
ให้เรียบเรียงหนังสือเล่มนี้ขึ้น

ขอกราบรำลึกถึงพระคุณครูอาจารย์ตั้งแต่เริ่มต้นศึกษาเล่าเรียนจนบรรลุ
ผลสำเร็จทางการศึกษา ที่ได้ประสิทธิ์ประสาทความรู้ให้ถึงพร้อมด้วยหลักวิชา
และจรรยาวิชาชีพ และกำกับประทับประกองความประพฤติด้วยการอบรม
คุณธรรมจริยธรรมให้อยู่ในระเบียบแบบแผนที่ดีที่ถูกต้อง

ขอกราบขอบพระคุณรองศาสตราจารย์ ดร. เสาวณิต วิงวอน ผู้ทรง
คุณวุฒิด้านวรรณคดีไทย อดีตรองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาวรรณคดี คณะ
มนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สิริอาภา รัชตะหิรัญ
ผู้ทรงคุณวุฒิด้านภาษาศาสตร์ภาษาไทยและวรรณคดีไทย อดีตผู้ช่วย
ศาสตราจารย์ประจำสาขาวิชาการสอนภาษาไทย ภาควิชาหลักสูตรและวิธีสอน
คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร บรรณารักษ์การต้นฉบับ ที่กรุณาสละเวลา
อันมีค่าตรวจวินิจฉัยการเก็บศัพท์ การวิเคราะห์ที่มาและความหมายของศัพท์
การเขียนบทนิยาม การยกตัวอย่าง และแก้ไขขัดเกลาสำนวนภาษาให้หมดจด
บริบูรณ์และชัดเจนยิ่งขึ้น ท่านได้เขียนคำนำสำนักพิมพ์และเขียนบทนำเพื่อ
เพิ่มพูนความรู้ทางวิชาการ ตลอดจนสร้างขวัญกำลังใจและขัดเกลากิจใจศิษย์
ด้วยเมตตาวิคุณ ศิษย์ได้เห็นได้เข้าใจในคุณค่าของความรู้ ในความดี และใน
จิตวิญญาณของความเป็นครูอย่างซาบซึ้ง ครูทั้งสองท่านเป็นทักขิณทิสที่สั่งสอน
ศิษย์ให้ความอนุเคราะห์แก่ศิษย์ และเป็นแสงสว่างทางปัญญาแก่ศิษย์ ศิลปวิทยา
ที่ท่านสั่งสอนให้อย่างสิ้นเชิง เกื้อหนุนให้ศิษย์สามารถปฏิบัติกรทุกอย่างตาม
หน้าที่ได้สำเร็จผลด้วยดี และพรหมวิหารธรรมของท่านได้คุ้มครองป้องกันให้
ศิษย์มีความสุขในชีวิต สรรพภรณ์ยกิจที่ครูทั้งสองท่านได้ปฏิบัติบำเพ็ญ
เป็นที่เคารพบูชาของบรรดาศิษย์ ตลอดจนผู้ที่เคยได้รับความเมตตากรุณาของ
ท่านเสมอทุกเมื่อ และเป็นแบบอย่างอันประเสริฐให้ได้ยึดถือปฏิบัติตามกันสืบไป
ตลอดกาลนาน

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ถาวร ลิกขโกศล ผู้เชี่ยวชาญด้านภาษา วรรณคดี และวัฒนธรรมไทย-จีน อดีตผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาจีน คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ที่กรุณาเขียนคำนิยมและตรวจทานต้นฉบับทั้งหมด ให้คำแนะนำและแก้ไขเพิ่มเติมข้อมูลให้หนังสือถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ท่านได้กรุณารับผู้เขียนเป็นอันตวาลิกในสำนักศึกษาและเนนย้าให้มีความศรัทธาเชื่อมั่นในงานที่ทำ ท่านมอบหนังสือวิชาการและถ่ายทอดความรู้อันมีค่ายิ่งแก่ศิษย์นอกชั้นเรียนด้วยความเมตตาอารี ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณด้วยความเคารพบูชาอย่างสูง

ขอกราบขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สายวรุณ สุนทรโทก ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ที่ได้กรุณารับเป็นผู้ทรงคุณวุฒิตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์โคลงพระราชพิธีทวาทศมาส พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์” เมื่อครั้งที่ผู้เขียนศึกษาในระดับมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ คุญได้จัดประกายให้ผู้เขียนเห็นคุณค่าของการเก็บรวบรวมคำศัพท์และกระตุ้นให้พัฒนาคลังศัพท์จากวิทยานิพนธ์เผยแพร่เป็นหนังสือ ความเมตตาปรารถนาดีของครูสร้าง ความก้าวหน้าทางวิชาการและเป็นการกำลังใจในการทำงานของศิษย์ตลอดชีวิต

ขอขอบพระคุณอาจารย์เอนก - อาจารย์วรรณ นาวิมูล ครูผู้ประเสริฐ ที่ให้ความอุปการะแก่ชีวิตของผู้เขียนและครอบครัวเสมอมา ทั้งสองท่านถ่ายทอดความรู้และความคิดให้แก่ศิษย์ด้วยความเมตตา สงเคราะห์ช่วยเหลือศิษย์ด้วยความกรุณา ปลื้มใจยินดีที่ศิษย์มีความสำเร็จ และอบรมสั่งสอนศิษย์ด้วยใจที่บริสุทธิ์เที่ยงตรง ด้านส่วนตัว ท่านเป็นแบบอย่างของการครองชีวิต การสร้างครอบครัว และการดูแลครอบครัวให้เข้มแข็งและอบอุ่น ด้านส่วนรวม ท่านเป็นแบบอย่างของความสุจริต ความตั้งใจจริง ความอดสาหะอดทน และการทุ่มเทอุทิศตนเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม อนุสาวรีย์แห่งกัลยาณบุุณคุณนี้ คือ “บ้านพิพิธภัณฑท์” ที่ทั้งสองท่านและเพื่อนร่วมอุดมการณ์ดำรงริเริ่ม ได้ปรากฏผลเป็นประโยชน์อันไพศาลแก่สังคมและประเทศชาติ และเป็นแรงผลักดันให้เกิด

พิพิธภัณฑสถานเดียวกันอีกหลายแห่ง และเพื่อความรุ่งเรืองก้าวหน้าในงานวิชาการของชาติ อาจารย์เอนก นาวิกมูล ได้กรุณาอนุญาตให้ผู้เขียนค้นคว้าข้อมูลจากหนังสือในห้องสมุดส่วนตัว และกรุณาเขียนคำนิยมเพื่อเป็นกำลังใจกับมอภภาพถ่ายจิตรกรรม ฝาผนังจากคลังข้อมูลสำหรับพิมพ์เป็นภาพปก นับเป็นความกรุณาอย่างสูงและเป็นที่ซาบซึ้งอย่างยิ่งแก่ผู้เขียนและสมาชิกในครอบครัวทุกคน

ขอขอบพระคุณ คุณธงชัย ลิขิตพรสวรรค์ กรรมการผู้จัดการสำนักพิมพ์ต้นฉบับ นายกสมาคมกวีพัฒนาธรรม และนายกสมาคมจดหมายเหตุแห่งประเทศไทย ที่เมตตาตามอบโอกาสให้ผู้เขียนทำหน้าที่บรรณาธิการหนังสือ ประชุมนิราศ ตั้งแต่ภาคที่ ๒ จนถึงภาคที่ ๕ และมอบหนังสือที่สำนักพิมพ์จัดพิมพ์และหนังสือเล่มอื่นๆ อีกจำนวนมากให้ผู้เขียนใช้ศึกษาค้นคว้า และสนับสนุนส่งเสริมให้ผู้เขียนได้ร่วมงานกับพิมพ์คำสำนักพิมพ์

ขอขอบพระคุณ คุณมาร์ค ทิพย์มาบุตร ที่กรุณาให้ยืมหนังสือส่วนตัวและมอบสำเนาหนังสือเก่าและพจนานุกรมทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศสำหรับการค้นคว้าอ้างอิง ศาสตราจารย์ชานล่อม เฟ็งแก้ว คุณนิพัทธ์พร เฟ็งแก้ว อาจารย์บุญเดือน ศรีวรพจน์ อดีตผู้อำนวยการสำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ คุณรัชณี ทรัพย์วิจิตร ศูนย์นราธิปไตยการวิจัยสังคมศาสตร์ และคุณทิพพวรรณ บุญส่งเจริญ สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ที่กรุณาให้หนังสือสำหรับค้นคว้าเรียบเรียงและการอ้างอิง และขอขอบคุณ คุณโชติรส เกตุแก้ว ที่ช่วยเหลือเรื่องการจัดการข้อมูล และรับเป็นธุระสำเนาต้นฉบับวรรณคดีจำนวนมากจากห้องหนังสือหายาก หอสมุดแห่งชาติ เพื่อใช้เป็นหนังสืออ้างอิง

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ และหอสมุดดำรงราชานุภาพ กรมศิลปากร เจ้าหน้าที่หอสมุดของสถาบันการศึกษาต่างๆ ได้แก่ มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี มหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ และจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน) ที่ช่วยอำนวยความสะดวกตลอดระยะเวลาของการค้นคว้าข้อมูล

ขอขอบคุณอาจารย์ณวัฒน์ สุวรรณช่าง ที่ใช้ความรู้ความสามารถด้านภาษาไทยช่วยจัดทำต้นฉบับและดัชนีค้นคำจากความหมายด้วยความอดทนจนสำเร็จเรียบร้อย และขอขอบคุณอาจารย์อรรถวิทย์ รอดเจริญ นิสิตปริญญาเอก สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ที่ใช้ความเชี่ยวชาญด้านนิรุกติศาสตร์ช่วยปรับปรุงแก้ไขการเก็บศัพท์และการนิยามศัพท์ให้ถูกต้องสมบูรณ์มากขึ้น เยาวมิตรทั้งสองเป็นอุตรทิศ เป็นมิตรด้วยใจจริง การได้พบและผูกไมตรีร่วมกัน นับเป็นศุภนิมิตและเป็นมิตรภาพที่ดีงามต่อกันอย่างแท้จริง

ขอขอบคุณครอบครัว “สายรหัส ๐๑๔” ได้แก่ น้องพรทิพา พี่ธีรชาติ หลานธัญญ์ จาตนิลพันธุ์ น้องธัญญาลักษณ์ สังข์แก้ว น้องชนัญญ์ เมฆหมอก น้องปริญญ์ บันสุวรรณ์ และน้องสุชาดา สกุลสิริรุ่งโรจน์ ที่ได้ร่วมกันสืบสานสายธารความผูกพันฉันพี่น้อง ตั้งแต่ครั้งร่วมทุกข์ร่วมสุขกัน ณ คณะศึกษาศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร トラบจนปัจจุบัน แม้วันคืนจะล่วงไป แต่ความรักใคร่กลมเกลียว ความสนิทสนมแน่นแฟ้น ความผูกพันกันด้วยน้ำใจ ยังคงคุณค่าเต็มเปี่ยม เป็นกำลังใจสำคัญยิ่งของชีวิตผู้เขียน

ขอบคุณครอบครัวคณะทำงาน “บ้านพิพิธภณท์” ได้แก่ คุณอาพิศิษฎ์ ฤกษ์ศิริทัย คุณพี่ไมเคิล คุณพี่พรสุข และน้องพริมา แกรนดิน คุณวีระยุทธ คุณาศัย คุณบันทึกทอง นาวิกมูล คุณทัตทอง นาวิกมูล และอาสาสมัครทุกคนที่เอื้อเฟื้อเกื้อกูลชีวิตของผู้เขียนและครอบครัวด้วยความหวังดีอย่างจริงใจ บ้านพิพิธภณท์เปรียบเสมือนบ้านที่ผู้เขียนและครอบครัวได้อาศัยอยู่อย่างร่มเย็นและมั่นคงตลอดระยะเวลา ๑๐ ปีที่ได้ร่วมเป็นส่วนหนึ่งของคณะทำงาน

ขอบคุณลูกศิษย์ที่สละเวลาช่วยเหลืองานต่างๆ ของครูจนสำเร็จผลสมบูรณ์ ได้แก่ ครูปิยนุช แซ่หลาย โรงเรียนนุจริวัฒน์ ครูภูวดล จินดาละออง โรงเรียนหัวหิน นายชัยชนะ โอเอี่ยม นายวชิรพล คั่นฉ่อง นางสาวไพพร บุญธรรม นายศรายุทธ พูนประเสริฐ นางสาวนัฐญา น่วมไข นางสาวมัลลิกา ศานติประพันธ์ นางสาวรุ่งนภา ลากโพธิ์ทอง นายจิรพงศ์ สังขวิจิตร และนายสรายุภูมิ ชุมคุษย์ ครูขอประกาศเกียรติคุณอันควรยกย่องสรรเสริญนี้ให้ปรากฏสืบไป

ขอกราบขอบพระคุณ พ่อสินสมุทร - แม่สมพิศ ปานเกตุ ผู้เป็นปรีดิ์มิติส เป็นบุรพการี เป็นบุรพาจารย์ เป็นผู้วางรากฐานชีวิต ลูกขออุทิศหิตานุหิต ประโยชน์ของหนังสือเล่มนี้บูชาพระคุณของพ่อและแม่ ขอบคุณ ครูณัฐชนก ปานเกตุ น้องสาวคนเดียวของพี่ ที่ปรนนิบัติดูแลพ่อและแม่แทนพี่มาตลอด คุณธรรม ความกตัญญูทศเวทีนี้จักคุ้มครองรักษาและบันดาลให้น้องของพี่มีความผาสุกสวัสดิ์ ในชีวิต

ขอขอบคุณ คุณรัชนี ปานเกตุ ภรรยาคู่ชีวิต ผู้มีศรัทธาหนักแน่นมั่นคง อยู่ในความสุจริตดีงาม ที่ทุ่มเทเอาใจใส่ดูแลและอุปถัมภ์ความเป็นอยู่ประจำวัน เสริมสร้างสัปปายะต่าง ๆ ให้สามารถดำเนินชีวิตและประกอบกิจการงานได้อย่าง เต็มที่ สนับสนุนและอยู่เคียงข้างเป็นคู่ปรึกษาทุกยาม น้ำใจที่ดีที่บริสุทธิ์อย่าง แท้แท้มั่นคงแห่งผู้เป็นปัจฉิมทิศ ช่วยคำจูนจิตใจและจรรโลงชีวิตผู้เขียน ให้บรรลุสิ่งที่ปรารถนาทุกประการ

งานจัดทำหนังสือประเภทศัพทานุกรมเป็นงานที่ยากลำบาก มีความละเอียดซับซ้อนและมีข้อมูลจำนวนมากที่ต้องตรวจสอบ อีกทั้งการจัดทำต้นฉบับ มีความยุ่งยากกว่าหนังสือทั่ว ๆ ไป ยิ่งกว่านั้นผู้เขียนยังได้สร้างภาระให้ผู้จัดพิมพ์ ด้วยการเพิ่มเติมแทรกเสริมระหว่างดำเนินการพิมพ์ไม่จบสิ้น ผู้เขียนจึงขอ ขอบคุณ คุณวสันต์ พร้อมมิตรญาติ ผู้ช่วยบรรณาธิการบริหาร และกองบรรณาธิการ พิมพ์คำสำนักพิมพ์ทุกท่าน ที่ได้ร่วมกันจัดทำต้นฉบับ ตรวจสอบ และพิสูจน์อักษร ตลอดเล่มด้วยความตั้งใจและความพยายามอย่างเต็มที่ รวมถึงฝ่ายผลิต ฝ่าย ศิลปกรรม ฝ่ายการตลาด และฝ่ายขายทุกคน

ท้ายที่สุด ขอขอบคุณผู้อ่านทุกท่านที่ช่วยสนับสนุนผลงานของผู้เขียน หากหนังสือ ศัพทานุกรมวรรณคดีไทย มีข้อผิดพลาดทั้งตัวสะกดและบทนิยาม ที่คลาดเคลื่อน หรือข้อบกพร่องอื่นใดอันเกิดจากความคิดและวิจารณ์ญาณที่ ไม่ถูกต้องรอบคอบ ผู้เขียนกราบขอภัยเป็นอย่างยิ่ง และหากท่านใดมีข้อมูลที่ ช่วยให้หนังสือเกิดความถูกต้องสมบูรณ์เป็นประโยชน์แก่การศึกษา ขอได้โปรด เมตตาส่งต่อข้อมูลกับผู้เขียนโดยตรงเพื่อปรับปรุงแก้ไขต่อไป

ขอเดชาภาพพระศรีรัตนตรัย พระบารมีแห่งพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช บรมนาถบพิตร ได้คุ้มครองรักษาทุกท่านทั้งที่เอย่ยนามและมีได้เอย่ยนาม ให้เจริญอายุ วรรณ สุข พล ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒน์มงคล จิรัฏฐิติ วิรุพหิไพบูลย์ จงทั่วกันตลอดกาลเทอญ

ปรัชญา ปานเกตุ

วันจันทร์ที่ ๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๖๐

ขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือนเก้า ปีระกา

บ้าน

๕๕/๑๖ หมู่บ้านเพชรมณฑล ถนนนครลง

แขวงบางไผ่ เขตบางแค กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๖๐

ที่ทำงาน

สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบุรี ตำบลนาวั่ง อำเภอเมือง

จังหวัดเพชรบุรี ๗๓๐๐๐

โทรศัพท์ ๐๘-๙๙๑๘-๔๕๔๓

อีเมล praty54@gmail.com

คำชี้แจงหลักการจัดทำ และวิธีใช้ศัพทานุกรมวรรณคดีไทย

๑. ศัพทานุกรมวรรณคดีไทย เก็บรวบรวมคำศัพท์ที่ปรากฏในวรรณคดีไทยเฉพาะที่เป็นวรรณคดีร้อยกรอง มุ่งให้เห็นการสร้างศัพท์ของกวีเพื่อการหลีกคำและเพื่อประโยชน์ทางฉันทลักษณ์ (โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร่าย)

๒. เก็บศัพท์จากวรรณคดีร้อยกรองของไทยตั้งแต่สมัยสุโขทัย อยุธยา ธนบุรี รัตนโกสินทร์ เพื่อให้เห็นวิธีการสร้างศัพท์ ตลอดจนความหมายของศัพท์ที่ใช้ในวรรณคดีไทยสมัยต่างๆ

๓. เก็บศัพท์จากวรรณคดีร้อยกรองของไทยเฉพาะเรื่องที่ได้ตรวจสอบชำระจากเอกสารสมุดไทยและจัดพิมพ์เป็นเล่มเผยแพร่แล้วเท่านั้น โดยพิจารณาคัดเลือกฉบับพิมพ์ครั้งต้นๆ หรือพิจารณาเปรียบเทียบกับฉบับที่พิมพ์ในสมัยเดียวกันหรือใกล้เคียงกัน เพื่อรักษาความถูกต้องของรูปศัพท์เดิมและความถูกต้องของข้อบังคับตลอดจนขนบนิยมทางฉันทลักษณ์

๔. ศัพท์ส่วนมากเก็บจากวรรณคดีร้อยกรองของไทยที่จัดพิมพ์ก่อนมีพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๘๓ ซึ่งได้เริ่มวางระเบียบแห่งอักขรวิธีให้เป็นมาตรฐาน วรรณคดีเหล่านี้แม้เขียนคำศัพท์เดียวกันก็สะกดการันต์ไม่เหมือนกัน แต่ก็ถือว่าถูกต้องด้วยกันตามความนิยมและความเข้าใจในเวลานั้น

๕. เก็บศัพท์และคัดลอกตัวอย่างจากวรรณคดีตามอักขรวิธีเดิมอย่างเคร่งครัด เช่น เปน (เป็น) ภัคตร์ (พักตร์) เอนดู (เอ็นดู) ฯลฯ เพื่อรักษารูปและเสียงของต้นฉบับเดิม ยกเว้นชื่อตอนจากวรรณคดีบางเรื่องได้ปรับให้เป็นอักขรวิธีปัจจุบัน

๖. เก็บศัพท์ทั้งคำที่มีที่มาจากคำไทยและคำในภาษาอื่นๆ ได้แก่ ภาษาบาลี ภาษาสันสกฤต (บางครั้งภาษาบาลีสันสกฤตใช้ศัพท์ร่วมกัน) ภาษาเขมร ภาษามลายู ภาษาเปอร์เซีย

๗. เก็บศัพท์ทั้งที่เป็นคำดั้งเดิมหรือคำมูลฐาน และเก็บศัพท์ที่มีวิธีการประกอบศัพท์แตกต่างกัน เช่น การประสมคำ การสมาสคำ ระหว่างภาษาเดียวกันและต่างภาษา ฯลฯ

๘. เรียงลำดับสระตามรูปดังนี้ : ก ี อ ุ ู แ ไ โ รูปสระ
ที่ประสมกันหลายรูปจะจัดเรียงตามรูปสระที่อยู่ก่อนและหลังตามลำดับข้างต้น
โดยใช้หลักเกณฑ์เดียวกับ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔

๙. เรียงคำตามลำดับตัวอักษร คือ ก ข ค ฯลฯ จนถึง อ ฮ ไม่ได้ลำดับตามเสียง เช่น จะคันคำ **ท**รามเชย ต้องไปหาในหมวด **ท** จะคันคำ **ห**เยะหยัด ต้องไปหาในหมวด **ห** ส่วน **ฤ ฦ** ลำดับไว้หลังตัว **ร** และ **ฎ ฏ** ลำดับไว้หลังตัว **ล**

๑๐. การเก็บคำมิได้ยึดตามหลักการทางภาษาศาสตร์ คือมิได้เก็บอนุพจน์ (ลูกคำ) แต่จะให้ทุกคำเป็นคำตั้ง (แม่คำ) เพื่ออำนวยความสะดวกในการค้น คำที่สะกดเหมือนกันแต่มีความหมายเป็นอิสระหรือต่างไป ใช้วิธีเติมตัวเลขไว้ท้ายคำนั้น เช่น กรม ๑ กรม ๒ กรม ๓ ฯลฯ

๑๑. คำศัพท์ที่มีรากอย่างเดียวกัน แต่เขียนได้หลายแบบ จะวางไว้ที่คำตั้งเดียวกัน โดยใช้เครื่องหมายจุลภาคคั่น เช่น **นิลบล, นิลโตบล / ยุพดี, ยุวดี** ฯลฯ

๑๒. คำศัพท์ที่มีรากอย่างเดียวกัน แต่แปลงรูปไปได้หลายแบบ จะเก็บไว้เป็นคำตั้งต่างหาก โดยแสดงคำที่มีรูปต่างกันเป็นตัวเอนท้ายบทนิยามค้นด้วยเครื่องหมายจุลภาค เช่น **วิหา, วิหาส** หมายถึง **ฟ้า, อากาศ**, เช่น ...ฯลฯ..., **เวหา เวหาส หรือ เวหาศ** ก็ว่า.

๑๓. คำศัพท์ที่เป็นคำซ้อนทั้งซ้อนเพื่อเสียงและเพื่อความหมาย เช่น กลัดกลุ้ม เขียวชาญ ชบเซา ตรากตรำ ถ้องแถว สะท้านสะเทือน ฯลฯ ในกรณีที่มีการซ้อนสลับตำแหน่งจะเก็บไว้เป็นคำตั้งทั้งสองคำ เช่น กลุ้มกลัด ชาญเขียว เซาชบ ตรำตราก แถวถ้อง เทือนสะท้าน ฯลฯ

๑๔. คำที่สร้างขึ้นให้มีลักษณะพิเศษเพื่อต่อจังหวีสีลาและรสแห่งถ้อยคำ โดยที่คำเหล่านี้มีความหมายไม่ต่างไปจากเดิมจะเก็บไว้เป็นคำตั้งบ้าง เก็บไว้คู่กับคำขึ้นต้นบ้าง เก็บไว้ในบทนิยามของศัพท์เดิมบ้าง คือ

ก. คำที่เดิม อา อี หรือ อิน เช่น กายิน / โศกา, โศกิ / โสมนัส, โสมนัสสา ฯลฯ

ข. คำที่เดิม เอส หรือ อิศ ข้างท้าย เช่น นาวะศ / บุระศ / ปทุเมศ / พนเวศ, พนาเวศ / มาลิส, มาเลศ ฯลฯ

ค. คำที่เดิม อากร ข้างท้าย เช่น ดารากร / ทิวากร / นรากร / แสนยากร ฯลฯ

ง. คำที่เดิม ชาติ ข้างท้าย เช่น กิมชาติ / คชาชาติ / บุปผชาติ, บุปผาชาติ / มัจฉาชาติ ฯลฯ

จ. คำที่เพิ่มเสียง ร ในคำ เช่น ชรั้ง (ซึ่ง) ไพโรจิตร (ไพจิตร) สระพรั้ง (สระพรั้ง) สระอัน (สระอัน) ฯลฯ

ฉ. คำที่ตัดจากศัพท์เดิมให้สั้นลง เช่น โกลา (โกลาหล) นุสนธิ์ (อนุสนธิ์) ภิรมย์ (อภิรมย์) สุขล (อัสสุล) อักโข (อักโขภินิ) ฯลฯ

๑๕. คำที่มีความหมายเดียวกันแต่มีการเปลี่ยนแปลงสระและวรรณยุกต์ จะเก็บไว้ที่คำตั้งเดียวกัน เช่น แข็งแซ่, เซงแซ่, เซ่งแซ่ / แพรพรั่ง, แพร้วพรั่ง / มหาฬาร, มโฬาร ฯลฯ

๑๖. คำที่มีความหมายเดียวกันแต่มีการเปลี่ยนแปลงพยัญชนะจะเก็บไว้ที่คำตั้งคนละตำแหน่ง เช่น คำว่า กรมเกรียม จะเก็บไว้ที่ ก และคำว่า ตรีมเตรียม จะเก็บไว้ที่ ต คำว่า ทุ่มเถียง จะเก็บไว้ที่ ท ส่วนคำว่า ถุ่มเถียง จะเก็บไว้ที่ ถ คำว่า บรรดามี จะเก็บไว้ที่ บ ส่วนคำว่า ประดามี จะเก็บไว้ที่ ป

๑๗. คำเดียวกันที่โบราณใช้อีกวิธีอย่างหนึ่ง แต่ในปัจจุบันได้เปลี่ยนไปแล้ว อาจจะแยกเก็บไว้ทั้งในรูปคำโบราณและรูปคำที่ใช้ในปัจจุบัน หรืออาจเก็บไว้ที่คำตั้งเฉพาะรูปคำที่ใช้ในปัจจุบัน และแสดงรูปคำโบราณไว้ในบทนิยาม เช่น เหววัลย์ หมายถึง เหวอ่อนเหมือนเถาวัลย์ เช่น “...ส่วนพระจันทกนิรราช กับองค์นารถเอววัลย์ ทั้งพงษ์พันธุ์กนิรา บ้างก็มาขับร้อง สำเนียงก้องขานทอ...”

(ลิลิตจันทกนิร)... ฯลฯ..., เขียนเป็น **เอววรร เอววรรณ เอววัน** หรือ **เอววัล** ก็มี ฯลฯ

๑๘. คำที่มีการแปลงรูปคำ และเปลี่ยนเสียงพยัญชนะ แต่มีความหมายเดียวกัน จะเก็บไว้ที่คำตั้งคนละตำแหน่ง เช่น คำว่า **กรรโหย์** [กันโหย์] โหย์ให้, ร้องให้, ร้องโห่หา, สะอื้น, คร่ำครวญถึง, ถวิลหา มีการแปลงรูปคำเป็น **กระโหย์** หรือ **กรโหย์** จะเก็บคำว่า **กระโหย์** หรือ **กรโหย์** ไว้เป็นคำตั้งด้วย (ในกรณีนี้ คำว่า **กรโหย์** อยู่ในบทนิยามของคำว่า **กระโหย์**) และมีการเปลี่ยนแปลงพยัญชนะเป็น **กระโหย์** ก็จะเก็บคำว่า **กระโหย์** ไว้เป็นคำตั้งด้วยเช่นกัน

๑๙. คำที่มีการแปลงรูปคำเพื่อให้มีเสียงไพเราะขึ้น แต่มีความหมายเดียวกัน จะเก็บไว้เป็นคำตั้งทั้งสองคำ เช่น คำว่า **จำเนียร** แผลงมาจากคำว่า **เจียร** หมายถึงตัด, ขริบ, เล็ม, ฝาน จะเก็บทั้งคำว่า **จำเนียร** และ **เจียร** เป็นคำตั้ง คำว่า **มรรคา** แผลงมาจากคำว่า **มรรค** หมายถึงถนน, หนทาง จะเก็บทั้งคำว่า **มรรคา** และ **มรรค** เป็นคำตั้ง

๒๐. คำไวพจน์หรือคำที่เขียนต่างกัน แต่มีความหมายเหมือนกัน จะเก็บไว้เป็นคำตั้งทั้งหมดทุกคำ เช่น คำว่า **แวมวับ** หมายถึง อาการของแสงที่เกิดและดับในทันทีสลับกันไป มีคำไวพจน์ คือ **วะวับวาบ** **วะวาบวับ** **วับวาบ** **วับวาม** **วับแวม** **วาบวับ** **วามวับ** และ **แวมวับ** คำเหล่านี้จะปรากฏเป็นคำตั้งทุกคำ

๒๑. คำประสมที่มีความหมายเดียวกัน แม้คำเป็นคำเดียวกัน แม้คำที่นำมาประสมจะเป็นคนละคำ จะเก็บไว้ที่คำตั้งเดียวกัน เช่น **พลัดที่**, **พลัดบ้าน**, **พลัดเรือน** / **พีนกาย**, **พีนกายา**, **พีนตน** / **สอดดู**, **สอดตา**, **สอดมอง** ฯลฯ

๒๒. คำที่เพิ่มพยางค์หน้าแล้วมีความหมายอย่างเดียวกับคำเดิมนั้น เช่น **คะครั้น** **คะคล้า** **คะคลุ้ม** **คะค้อย** **คะคึก** ฯลฯ ได้เก็บคำที่ประวิสรรชนีย์ไว้เป็นคำตั้ง และเก็บคำที่ไม่ประวิสรรชนีย์ไว้ในบทนิยาม โดยใช้คำว่า เขียนเป็น...ก็มี เช่น...

๒๓. คำที่อ่านยากได้ระบุคำอ่านไว้หลังคำนั้นๆ โดยแสดงไว้ในเครื่องหมายวงเล็บสี่เหลี่ยม รูปดังนี้ [] เช่น **ตฺรฺง** [ตฺรฺง], **ปะระเหล** [ปะระเหล]

๒๔. การใช้เครื่องหมายจุลภาค (,) มีหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. ใช้คั่นบทนิยามที่มีความหมายคล้ายๆ กัน หรือทำนองเดียวกัน เช่น **กระหม่า** [กระหม่า] ประหม่า, ประหมั่น, หวาดหมั่น, พรั่นพรึ่

ข. ใช้คั่นหลังบทนิยามก่อนข้อความอธิบายเพิ่มเติม เช่น **พิไลพรรณ** ผิวงาม, โดยปริยายหมายถึงรูปงาม ฯลฯ

ค. ใช้คั่นหลังบทนิยามสุดท้ายก่อนหน้าตัวอย่างที่ยกมาประกอบ เพื่อแสดงว่าตัวอย่างนั้นใช้ได้กับทุกบทนิยามที่กล่าวมาข้างต้น เช่น **โงงเเอง** [โงงเเอง] สูงระหง, สูงสะโอดสะอง, เช่น “...พื้มล่าวโณมกล้องแกล้ง งามอรร แก้งโงงเเอง ทรงลักเลงเสสรวล สคราญครวญงามถนัด...” (**ลิลิตพระลอ**) ฯลฯ

ง. ใช้คั่นหลังตัวอย่างที่ยกมาประกอบ เพื่อแสดงว่าตัวอย่างนั้นใช้ได้เหมือนกับตัวอย่างที่ยกมากล่าวข้างต้น เช่น **พิราม** งาม เช่น “...มฤทราษ ทรงรถพิราม แสนยากรตาม สระปราศแลดูดาษดา...” (**สูตรธนูคำฉันท์**), “...รตประเทียบอนงคณิกร บทจระเบียบตาม โยธาพลาพลพิราม ก็สรล่มสล้าย สลอน...” (**อุเทนคำฉันท์**).

จ. ใช้คั่นหลังตัวอย่างก่อนหน้าคำบอกไวพจน์ของคำตั้ง เช่น **พรอยแพรว** [พรอยแพรว] แวรวาว, วั๊วๆ วาบๆ, เช่น “...ทรงมงกุฎแก้วแวว ระยับ พรอยแพรวพรายจับพระเวหา...” (**บทละครนอกเรื่องยู่ขัน ดอนยู่ขัน ออกจากเมืองอูรังฆาร**)... ฯลฯ..., **พรายแพรว** **พรายแพรว** **พราวแพรว** **แพรวพราย** **แพรวพราย** **แพรวพราย** หรือ **แพรวพราว** ก็ว่า.

ฉ. ใช้คั่นอักษรย่อบอกที่มาของคำ เช่น (ป., ส.) หมายถึง คำนั้น มาจากภาษาบาลีและสันสกฤต

๒๕. การใช้เครื่องหมายอัฒภาค (;) มีหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. ใช้คั่นบทนิยามแต่ละบทที่มีความหมายหลายอย่าง และความหมาย เหล่านั้นแตกต่างกัน แต่ยังมีนัยเนื่องกับความหมายเดิม เช่น **ฉกรรจ์** [ฉะกัน]

ร้าย, ดูร้าย, เช่น “...เอโก ปุริโส ว่ายังมีชายทรชนชนชาติฉกรรจ์ผู้หนึ่งนั้น ใจกาจ มีสกลกายกำยำสามารถมหิมา...” (ภาพย์กุมารบรรพ ตอนพระมัทรี ทรงพระสุบินเป็นทูนิมิตเหตุ)...ฯลฯ...; เข้มแข็ง, เก่งกาจ, อาจหาญ, เช่น “...มาถึงท่านเจ้ากรมอัคร บวรเกราะทองขาวาชาฉกรรจ์...” (เพลงยาวเล่นว่าความ ครึ่งรัชกาลที่ ๑)...ฯลฯ...; กำยาล้ำสัน, แข็งแรงสมบูรณ์, เช่น “...สาวฉกรรจ์ พรั่งพร้อม นางใน...” (ภาพย์หอโคลงนิราศธารโศก) ฯลฯ.

ข. ใช้คั่นอักษรย่อบอกที่มาของคำ โดยเฉพาะคำที่มาจากภาษาบาลีและสันสกฤตซึ่งมีรูปคำไม่ตรงกันกับคำตั้ง เช่น ฉมา มีวงเล็บบอกที่มาของคำทำยบทนิยามดังนี้ (ป.; ส. กษมา) หรือคำว่า ดัสกร มีวงเล็บบอกที่มาของคำทำยบทนิยามดังนี้ (ส. ตสฺสกร; ป. ตกฺกร ว่า โจร, ขโมย).

๒๖. การใช้เครื่องหมายยัติภังค์ (-) มีหลักเกณฑ์ดังนี้

ก. ใช้แทนคำอ่านของพยางค์ที่ไม่มีปัญหาในการอ่าน เช่น ดาลเดือด [दान-] ดำรัส [-หฺรัด]

ข. ใช้เขียนระหว่างพยางค์แต่ละพยางค์เพื่อบอกคำอ่านของคำที่อาจอ่านเป็นอย่างอื่นได้ เช่น เพลา [เพ-ลา]

๒๗. การใช้เครื่องหมายมหัพภาค (.)

ก. ใช้เมื่อจบบทนิยาม เช่น รกชฎ รก, รกทีบ, เช่น “...รกชฎไ้ วิบัติกลับเป็นป่า เกิดพฤษาสูงใหญ่เหมือนไพรสินธุ์...” (นิราศพระบาท สำนวนนายจัต)...ฯลฯ... “...รกฟ้าเขลงเตงรังเหมือนดั่งฉัตร ดูรกชฎร่มขึ้น รื่นรง...” (นิราศพระปถวี).

ข. ใช้หลังวงเล็บบอกที่มาของคำ เช่น อุบล บัวสาย, บัวก้านอ่อน, เช่น “...สร้อยสัตบรรณบงกช รวยรสกลิ่นจกกล นิลอตบไลโกมุท อุบลบุษบัวเผื่อน ฉล็บ...” (ลิลิตพระลอ)...ฯลฯ... “...บัวเบญจนาพรรณ สดบรรณสลับลิน จงสัตบงนิล ลุสะบลอุบลบาน...” (อุเทนคำฉันท์). (ป. อุปฺปล; ส. อุตุปฺล).

๒๘. คำในวงเล็บหลังบทนิยาม บอกที่มาของคำที่ไม่ใช่คำไทยแท้ มีดังนี้

- (ข.) = เขมร
- (ช.) = ชาว
- (ป.) = ปาลิ (บาลี)
- (ม.) = มลายู
- (ส.) = สันสกฤต
- (อ.) = อังกฤษ

๒๙. ชื่อวรรณคดีที่อ้างในวงเล็บท้ายตัวอย่าง มีดังนี้ คือ :-

กกุฏวาณิชคำโคลง

ชิต บุรทัต, “กกุฏวาณิชคำโคลง,” ใน
กวีนิพนธ์บางเรื่องของ ชิต บุรทัต
(กรุงเทพฯ : กองวรรณคดีและ
ประวัติศาสตร์, ๒๕๒๑).

กฎหมายคำฉันท์

หลวงธรรมาภิมมณ (เถิก จิตรกรเถิก),
กฎหมายคำฉันท์ (พระนคร : โรงพิมพ์
พระจันทร์, ๒๔๗๒).

กนกนคร

พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทย
ลงกรณ์, กนกนคร (กรุงเทพฯ :
ศิลปาบรรณาคาร, ๒๕๑๖).

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

ฉบับกรุงธนบุรี

พระยาราชสุภาวดี, พระภิกษุอินท์,
ผู้แต่งร่วม. กฤษณาสอนน้องคำฉันท์
ฉบับกรุงธนบุรี (พระนคร : โรงพิมพ์
พระจันทร์, ๒๔๘๙).

กฤษณาสอนน้องคำฉันท์

พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า

กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรม
านุชิตชิโนรส, จันท์กฤษณาสอนน้อง
(พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ
นากร, ๒๔๖๒).